

4. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада

України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/389-19> (дата звернення: 21.04.2025).

5. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1992 № 2232-XII : станом на 17 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> (дата звернення: 21.04.2025).

Василинчук Артем Вікторович,
*аспірант Національного університету
«Києво-Могилянська Академія»*

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МОБІЛІЗАЦІЇ В ПЕРІОД ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

З початком широкомасштабного вторгнення РФ в Україну, питання історії правового регулювання мобілізаційних процесів у розрізі історичного минулого, зокрема періоду Української Держави часів гетьмана Павла Скоропадського є актуальним.

Сам термін «мобілізація» походить від французького слова (*mobilisation*, від лат. *mobilis* — рухомий). Мобілізацію почали застосовувати наприкінці XVIII - на початку XIX ст. у більшості країн світу із виникненням масових армій, що були сформовані на основі загальної військової повинності [1]. Сучасних рис мобілізація набула під час I-ї і II-ї світових воєн, що вимагали залучення до ЗС значної кількості людських ресурсів і максимального навантаження на економіку країн-учасниць [1]. Отже, мобілізація – це комплекс узгоджених та взаємопов'язаних заходів, які проводить держава шляхом переведення Збройних сил, національної економіки, державних інститутів у зв'язку із запровадженням воєнного стану.

Період П. Скоропадського свідчить, що під його керівництвом був детально розроблений реальний план військового будівництва, зокрема введення військової повинності.

П. Скоропадський, на відміну від лідерів Центральної Ради, розумів місце і роль армії в утвердженні та забезпеченні української державності [2, с.77-83], в першу чергу з огляду на складну геополітичну ситуацію, а також класичне (а не утопічно-соціалістичне) розуміння поняття «держава» невід'ємною складовою якої є наявність збройних сил. Варто зауважити, що тривалий час формування збройних сил було фактично неможливе у зв'язку з принциповою позицією Німеччини та Австро-Угорщини, війська яких розташовувалися на території України і вбачали у створенні збройних сил Української Держави потенційну небезпеку [3, с. 215-216]. З огляду на вищевказане, тривалий час зазначений процес (в тому числі і стосовно підходів до поповнення Збройних сил шляхом мобілізації) здійснювався виключно у правовому полі і не мав практичного застосування.

Одним із семи основних законів Української держави, що стали правовою основою її функціонування, був закон «Про права та обов'язки громадян», який передбачав, що громадяни зобов'язані захищати свій рідний край.

Підвалини військового будівництва Української держави заклали закони від 24 липня 1918 р. «Про загальний військовий обов'язок» [4, с. 482]. Відповідно до Закону, призов на дійсну військову службу мав здійснюватися двічі на рік – 15 листопада та 1 березня. Тривалість дійсної військової служби була такою: у піхоті – 2 роки, у кінноті і артилерії – 3 роки, а на флоті – 4 роки. Служба у запасі тривала до 38 років, а в ополченні від 39 до 45 років. Не допускались до військової служби позбавлені судом прав стану. Загальна чисельність армії мала становити майже 310 тисяч військовиків, з них: 175 генералів, 14 930 старшин, 2975 військових урядовців [5, с. 39].

1 серпня 1918 року приймається закон «Про політично-правове становище служачих військового відомства» де говорилося про заборону участі у виборах, маніфестаціях, демонстраціях, роботі будь-яких політичних організацій [6, с. 56-64]. Таким чином, Збройні сили Української держави задумувалися як цілком аполітична структура.

Законодавча база щодо обліку військовослужбовців почала створюватись лише восени 1918 року. 20 жовтня був оприлюднений Закон «Про облік і призов офіцерів, унтер-офіцерів та юнкерів колишньої армії, які перебувають в Українській Державі», а 13 листопада Закон «Про доповнення закону про облік і призов офіцерів, унтер-офіцерів та юнкерів колишньої російської армії від 20 жовтня 1918 р.» та від 18 листопада «Про доповнення і зміну законів про облік і призов офіцерів, унтер-офіцерів та юнкерів колишньої російської армії, від 20 жовтня і 13 листопада 1918 р.» [7, с. 33 – 37].

У цей же час набрав чинності Закон «Про обов'язковість військової повинності і про заклик 5000 чоловіків для комплектування Сердюцької дивізії» [8]. Відповідно до Закону було визначено, що «загальну військову повинність вважати повинністю, яку усі громадяни Української Держави мусять обов'язково виконувати в свій час» [8]. Відповідно до «Інструкції відбору молодих людей для комплектування Сердюцької Гетьманської дивізії» в першу чергу відбиралися молоді особи віком 18-25 років, виключно з сімейств землевласників-хліборобів, які мали більшу кількість землі [8].

8 листопада 1918 р. Гетьман видав наказ про достроковий призов 164 тисяч юнаків до війська. Призову підлягали новобранці 1899 року народження, а саме юнаки, які не досягли віку 19 років, скінчили середню і не вступили до вищої школи, а також старших від 19 років, у яких закінчилися відстрочки [9, с. 54]. Перший призов рекрутів Військовим міністерством було призначено на 15 листопада 1918 р., другий – на 1 березня 1919 р. [10, с. 63 - 67].

Отже, мобілізація мала розпочатися в жовтні 1918 р. Якщо враховувати, що за офіційною статистикою в країні тоді нараховувалося 300 тис. здатних до військової служби чоловіків, то перший призов рекрутів мав дати армії 85 тис. вояків, а другий, призначений на 1 березня 1919 р. – ще 79 тис. [11, с. 90 - 97]. У зв'язку з масштабними планами мобілізаційних заходів, Генеральним штабом і командирами армійських корпусів впродовж жовтня-листопада 1918 р.

обговорювалися різноманітні питання забезпечення майбутніх військовослужбовців, зокрема питання їх розміщення та забезпечення [12, с. 61-106].

20 жовтня 1918 р. гетьман П. Скоропадський затвердив урядову постанову «Про окремий корпус» і закон, що зобов'язав усіх офіцерів і надстрокових унтер-офіцерів колишньої Російської армії віком до 35 років та колишніх юнкерів військових шкіл, які перебували на території Української Держави, протягом тижня прибути до місцевого військового начальника і стати на облік. Урядом передбачалося створення в Українській армії зразкових інструкторських частин [11, с. 90-97].

З 8 листопада 1918 р. Рада Міністрів ухвалила новий Статут військової повинності, що проголошувалась обов'язковою для всіх громадян Української Держави чоловічої статі. Ті, хто з різних причин не закликався до армії чи флоту, за винятком зовсім непрацездатних, мали сплачувати військовий податок. Юнаки віком від 15 років і вище могли вийти з українського громадянства лише після відбуття військової повинності [13].

Відповідно до пунктів 34 – 41 Статуту громадяни під час перебування на дійсній військовій службі зберігали всі політичні та громадянські права, але підлягаючи всім вимогам і правилам військової служби, не мали права:

а) користуватися активним виборчим правом до установ Української Держави законодавчих, громадських та самоврядувальних;

б) входити в склад і приймати участь в будь – яких спілках, товариствах, партіях, радах, комітетах, що мають політичний характер [13].

Таким чином, Статут оголошував про «повну аполітичність армії». Статут передбачав цілу систему відстрочок і пільг по відбуванню військової повинності:

- 1) за фізичними вадами;
- 2) за родинним становищем;
- 3) за освітою;
- 4) за освітою і родом занять.

Розпис фізичних вад і хвороб, які перешкождали прийому до служби, затверджувався міністерствами внутрішніх, військових справ та народного здоров'я [14, с. 367].

Так, військовій повинності не підлягали духовні особи, викладачі та непрацездатні. Усі інші категорії чоловічого населення, які звільнялися від дійсної військової служби, мали сплачувати військовий податок. Згідно зі Статутом, військовослужбовці позбавлялися активного виборчого права, натомість пасивне право їм надавалось лише під час виборів до законодавчих установ. Заборонялася участь військовиків у мітингах, зборах, маніфестаціях і демонстраціях. Зменшувався призовний вік молоді до 19 років, скорочувався термін дійсної служби – до двох років у піхоті та артилерії, крім кінної і фортифікаційної, і до трьох – в інших родах військ [10, с. 63-67].

Слід зазначити, що всі вищезгадані нормативно-правові акти і загалом військова стратегія держави передбачала розбудову збройних сил в першу чергу у зв'язку з небезпекою від Радянської Росії і не враховувало можливостей для використання Збройних сил проти потенційних заворушень всередині країни.

Ситуація однак різко змінилася із початком Антигетьманського повстання Директорії.

18 листопада 1918 р., ймовірно у зв'язку з поразкою Німеччини у Першій світовій війні (а значить і перспективою виведення німецьких військ), загрозою війни з Радянською Росією і розгортанням Антигетьманського повстання вийшов новий закон, за яким призову підлягали офіцери до 50 років, а надстроковики – незалежно від віку. Скасовувались майже всі пільги: до армії призивались державні службовці і студенти. Водночас значно збільшувалась чисельність добровольчих дружин [2, с.77-83].

29 листопада 1918 р., під час масового розгортання Антигетьманського повстання і де-факто облоги Києва Республіканськими військами Директорії, головнокомандувач Збройних сил Української Держави князь В. Долгорукий віддав наказ про призов усіх офіцерів до лав армії, хто ж не зробить цього до 12 години 2 грудня, «будуть віддані до військово-польових судів і розстріляні». Накази головнокомандувача мали впроваджувати в життя начальники військових залог, яким після оголошення військового стану безпосередньо стали підлягати губернські, повітові старости і міські отамани.

5 грудня 1918 р. на фоні фактичної облоги Києва і надважкої ситуації у боротьбі з військами Директорії було оголошено тотальну мобілізацію в м. Києві. Мобілізованими мали бути усі чоловіки 1889-1898 рр. народження, окрім тих, хто нині знаходився на державній або військовій службі [15, с. 413]. Мобілізація, судячи із звіту Державної Варти від 09.12.1918, була сприйнята без будь-якого ентузіазму. Українська інтелігенція через цей акт почала залишати місто і йти у штаб Петлюри. Російська ж інтелігенція також не підтримала мобілізацію, хоча вказується, що якби вона була оголошена керівництвом Добровольчої Армії, то ентузіазм від цього серед російських кіл був значно вищий. В цьому ж документі вказується і кількість людей, яку хотів отримати гетьман в ході мобілізації – 12.000, в ньому ж і заявляється, що реальна цифра буде значно нижча [16]. Не сприяло покращенню ситуації і досить активна пропагандистська діяльність спрямована на залучення потенційних військовослужбовців до лав Збройних сил [17, с. 19-29].

Отже, не дивлячись на наявність якісно розробленої правової бази, практичне застосування мобілізаційних заходів зазнало значних труднощів в першу чергу у зв'язку з непопулярністю гетьманської влади, а також фактично було зірване в результаті розгортання Антигетьманського повстання Директорії.

Список використаних джерел

1. Мобілізація / М.Г. Гончарук, В.Ф. Смолянук, М.Г. Гончарук // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / редкол. : І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2019. Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-68146>.

2. Подковенко Т.О. Правове регулювання організації та діяльності Збройних Сил в період гетьманату Павла Скоропадського // Т. О. Подковенко // *Держава і*

право: Збірник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького. Секція юридичні і політичні науки. К., 2008. Вип. 42. С. 77-83.

3. Пиріг Р. Я. Відносини України і Центральних держав: нетипова окупація 1918 року. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2018. 358 с.

4. Громадянська війна в Україні 1918-1920: Збірник документів і матеріалів. Т. 1. К., 1967.

5. Кравчук М. Українська держава та військово-будівництво в період Гетьманату // *Нова політика*. 1998. № 1. С. 39.

6. Осадчий Ю.Г. Формування збройних сил Української держави гетьмана П. Скоропадського [Текст] // Сучасна картина світу: природа, суспільство, людина : збірник тез та доповідей Міжнародної наукової конференції (16-17 квітня 2008 р.). Суми: УАБС НБУ, 2008. С. 56-64. Режим доступу: <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/63224/4/Osadchij.pdf;jsessionid=E73F67205DE1BAA3A19EE0FED4C5817B>.

7. Дьякова О.В. Бондаренко А.Б. Законодавча база збройних сил гетьманату. Збірник наукових праць «Історія та географія» / Харк. нац. пед. університет імені Г. С. Сковороди. Випуск 58. Харків, 2020. С. 33-37.

8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 270. Арк. 1.

9. Мироненко О., Римаренко Ю., Усенко І., Чехович В. Українське державотворення: Словник-довідник. К.: Либідь, 1997. С. 54.

10. Барановська Н.М., Макарчук О.Г. (2008). Армія в охоронній системі Гетьманату Павла Скоропадського // *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Держава та армія. № 634. С. 63-67.

11. Барановська Н.М. Підвалини військової політики гетьмана Павла Скоропадського / Н.М. Барановська // *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. 2014. № 784 : Держава та армія. С. 90-97.

12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 37. Арк. 61-106.

13. Статут військової повинності, ухвалений Радою Міністрів Української держави. К., 1918. 51 с.

14. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. К.: Довіра: Генеза, 1996. С. 367.

15. Українська Держава (квітень - грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах, трьох частинах. Т. 2 / Упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. К.: Темпора, 2015.

16. Державний архів міста Києва. Ф. Р-1671. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 1.

17. Василичук А.В. Листівкова пропаганда гетьманських сил під час повстання директорії (Листопад-Грудень 1918 р.): *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Історія. 2024. № 159. С. 19-29.